

Töpfer
Kramer
Pottenbakkers

Keramik zwischen · Keramiek tussen
IJssel & BERKEL

De opbloei van de aardewerknijverheid in Gelderland en Overijssel na 1800 en de rol van Duitse immigranten

1. Inleiding

Hoewel klei en turf overal in Nederland beschikbaar waren, dan wel gemakkelijk konden worden aangevoerd, waren pottenbakkerijen niet gelijkmatig over het land verspreid. In vier concentratiegebieden bleken de vestigingsfactoren gunstiger dan elders, en daar had de aardewerknijverheid een meer dan regionale betekenis. Dat was in Friesland, Zuid-Holland (Gouda en wijde omgeving), West-Brabant (Bergen op Zoom en Oosterhout) en Oost-Brabant/Noord-Limburg. Ook buiten deze regio's waren er pottenbakkerijen, maar bescheidener van schaal en geringer in aantal, en met een lokaal verzorgingsgebied. De provincies Gelderland en Overijssel behoorden in de achttiende eeuw tot deze periferie, toen er naast Winterswijk vermoedelijk slechts in enkele andere plaatsen aardewerk werd geproduceerd. De lokale productie zal zeker de behoefte niet hebben kunnen dekken; daarin vorzag de import uit de concentratiegebieden, en uit Duitsland, onder meer uit Ochtrup.

Sedert de tweede helft van de achttiende eeuw werd de aardewerkmarkt verstoord door hevige buitenlandse concurrentie, die negatieve gevolgen had voor de grote productiecentra. Niettemin werden er strategieën gevonden om hieraan het hoofd te bieden, met een merkwaardig positieve uitwerking voor met name het Gelderse gebied en iets later ook voor Overijssel. In dit artikel wordt aandacht besteed aan de verstoring van de markt, en de gevolgen hiervan voor het Gelders-Overijsselse grensgebied, dat in de negentiende eeuw nieuwe kansen krijgt. Na een globale schets van de regio als geheel worden twee steden wat nader beschouwd: Doesburg en Deventer, met name om de rol toe te lichten die Duitse pottenbakkers van vlak over de grens daarbij gespeeld hebben.

2. Het importaardewerk: Frankforter potten

2.1. Ontwikkelingen in de aardewerkmarkt

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd het bestaande evenwicht tussen de Nederlandse aardewerkproductie en de traditionele import verstoord door twee nieuwe importstromen.

De eerste stroom betrof het Engelse aardewerk van Wedgwood en andere fabrieken, dat eerst nog ambachtelijk, maar al spoedig meer industrieel werd vervaardigd. Het zwarte Jackfield-goed en de zgn. Creamware waren weliswaar niet goedkoop, maar verdrongen door hun kwaliteit en aantrekkelijkheid geleidelijk het traditionele Nederlandse aardewerk en de faïence van de tafels. Eerst bij de gegoede burgers, later, toen de prijzen daalden, ook bij de gewone man. Dit marktsegment van borden, terrines, schotels, thee- en koffieserviezen, etc. ging aldus in toenemende mate voor de pottenbakkers verloren.

Op de korte termijn veel heftiger waren de effecten van een tweede importstroom, nl. die van het zogenoemde 'Frankforter aardewerk', waarmee Nederland vanaf ongeveer 1770 werd overspoeld.¹ Dit nieuwe produkt, dat met scheepsladingen werd aangevoerd, zou afkomstig zijn van pottenbakkerijen in plaatsen uit de omgeving van Frankfort, zoals Oberroden, Dieburg, Eppertshausen en Urberach. Het ontleende zijn naam aan de haven van waaruit het naar Nederland werd verzonden. Het was goedkoop en viel zó in de smaak dat de Goudse en Bergse fabrikanten zich ernstig in hun bestaan bedreigd zagen.

Dankzij hun lobby kwam er weliswaar een stevige importheffing op de vreemde waar, maar die werd met grote vindingrijkheid ontdoken, waardoor het effect ervan slechts gering was. Vandaar dat een tweede strategie werd bedacht: de namaak, waarbij de in 1777 in Haarlem opgerichte Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen een stimulerende rol speelde. Door het uitschrijven van een prijsvraag werden pottenbakkers uitgedaagd om uit 'inlandse aarde' de Frankforter potten na te maken, en daar waren dukaten en eervolle medailles mee te verdienen.² Uiteraard beijverden Gouda en Bergen op Zoom zich om de prijzen in de wacht te slepen, wat ook lukte, in resp. 1781 en 1787. Dit succes markeerde het begin van de oprichting van een reeks fabrieken voor Frankforter aardewerk. Een late oprichting vond bv. nog plaats in Workum in 1838.

In Bergen op Zoom is Johan Augustijn de specialist, in Gouda zijn het vader en zoon Johannes en Quirijn Gibbon, later Van Wijn en Van de Wepel; de laatste beëindigt in 1844 de produktie.

In genoemde steden waren de nieuwe bedrijven incidenten; ze bestonden naast de talrijke traditionele pottenbakkerijen en vulden hun assortiment aan. In Gelderland en Overijssel daarentegen betekende de namaak-Frankforter-pottenfabricage een enorme stimulans voor de bedrijfstak als zodanig.

Voor we een schets geven van de nieuwe ontwikkelingen in de regio gaan we eerst na wat Frankforter potten nu eigenlijk zijn.

2.2 Wat zijn Frankforter potten?

Die vraag is niet zo eenvoudig te beantwoorden; in Duitsland kent men die term niet. Wel zijn uit de regio rond Frankfort produkten bekend die in Nederland worden gevonden:

- * kookpotten met vlakke bodem en een of twee bandoren, van binnen geglaazuurd, van buiten ongeglazuurd, en met een zwarte bies vlak onder de rand;
- * schotels in bruin, geel of zwart, met slibversiering in een beperkt aantal eenvoudige patronen.
- * bakvormen.

Inmiddels is er meer bekend over de in Nederland vervaardigde namaak dan over de geïmporteerde 'originelen': de namaak werd ingezonden naar allerlei nijverheidstentoonstellingen, waardoor er beschrijvingen van het assortiment van de Frankforter pottenfabrieken bekend zijn geworden. Voorts is er pottenbakkersafval gevonden in Bergen op Zoom, Zeist, Deventer, Winterswijk en Zutphen. (Zie voor Zutphen de bijdrage van Bartels en Groothedde). Al deze bronnen combinerend komen we tot een lijstje van voorwerpen die door Nederlandse potten-bakkers en hun klanten werden betiteld als 'Frankforter potten':

- a. Pannen met een of twee brede bandoren of een steel, met een vlakke bodem, van binnen geglaazuurd, van buiten niet, en met een zwarte band onder de rand. De exemplaren met één oor hebben een schenklip dwars op het oor, terwijl bij de 'originelen' uit de Frankforter regio de schenklip tegenover het oor geplaatst is (afb.1).
- b. Kleine pannetjes met een vlakke bodem, van binnen en van buiten zwart geglaazuurd, voorzien van een schenklip en dwars daarop een eigenaardig aangezet bandoor of een geribbelde steel. De modellen lijken van Duitse oorsprong, maar in de omgeving van Frankfort zijn ze volledig onbekend. Ze worden wel vermeld in de Duitse literatuur, als bodemvondst in het Rijnland en in Ahaus.³ De herkomst zou dus in het Rijnland of Westfalen kunnen liggen (afb.2).

Afb.1. Frankforter potten: kook- en voorraadpotten met een zwarte bies onder de rand. Van de vier kookpotten op de voorste rij heeft de meest linkse de schenkclip tegenover het oor, zoals in de streek rond Frankfort gebruikelijk; bij de andere staat de schenkclip dwars op het oor. De twee voorraadpotten en de tulband met deksel op de achterste rij zijn in Nederland gemaakt; van de kookpotjes is dat niet zeker.

- c. Andere zwartgeglazuurde voorwerpen, waaronder theepotjes, koffiepotten, suikerpotten en ander serviesgoed, strooiers e.d. Het zijn veelal imitaties van Engels Jackfield-aardewerk, in tentoonstellings-catalogi wel aangeduid als 'van Engelsch fatsoen' (afb.2).
- d. Schotels, met en zonder engobe, en eenvoudige slijbversiering. In Bergen op Zoom en Zutphen zijn bij het ovenafval veel schotels gevonden; de motieven zijn deels ontleend aan Rijnlandse voorbeelden, deels aan die van de Frankforter regio.
- e. Bijzondere bak- en braadvormen, hazenpannen, terrines e.d. Daarvan lijkt de tulbandvorm met deksel aan de omgeving van Frankfort te zijn ontleend (afb.1).
- f. Kannen en kannetjes met bruine, gele of groene glazuur, een vlakke bodem en een bandoor; de herkomst van het model lijkt Duits, maar een relatie met de omgeving van Frankfort is er niet.

Afb.2. Frankforter potten: links achter, rechts achter en midden: zwarte kookpotjes met bandoor of geribbelde steel naar Duits model, in Duitsland of Nederland gemaakt; strooiers en suikerpotje naar Engels model, van Engelse of Nederlandse makelij.

Kortom: wat in Nederland onder de naam Frankforter aardewerk werd gemaakt en verkocht had maar in beperkte mate met Frankfort te maken. Het was een soortnaam geworden waarin imitaties van allerlei buitenlandse modellen werden ondergebracht die toen modern en aantrekkelijk werden gevonden en ontleend waren aan allerlei Duits en Engels import aardewerk, misschien ook wel aan porselein en faïence.

Het was een luxer assortiment dan het gewone keukengoed, en pottenbakkers zullen geprobeerd hebben juist hiermee het dreigende verlies van de markt voor luxe goed te voorkomen. Dat laatste is niet gelukt - tegen de massaproductie van Regout en anderen konden ze niet op - maar uitgesteld hebben ze het wel.

De populariteit van de pannen en pannetjes met vlakke bodem zal te maken hebben gehad met de opkomst van kachel en fornuis (omstreeks 1800 wel als 'kookmachine' aangeduid). Ze waren daar geschikter voor dan het traditionele Nederlandse kookgerei op pootjes.

Overigens werden er niet alleen buitenlandse modellen nagemaakt; ook populaire Friese, Goudse en Brabantse modellen werden overal in het land geïmiteerd, ook in Gelderland en Overijssel.

3. Gelderland en Overijssel in de negentiende eeuw

Bij het bespreken van de pioniers van het Nederlandse Frankfurter aardewerk werd de voor Gelderland en Overijssel belangrijkste initiatiefnemer nog niet genoemd: Teunis van Tellingen, koopman in aardewerk in Amsterdam en zeer goed ingevoerd in de problemen waar de branche mee had te kampen.

Reeds in 1779 besloot hij om zelf het succesartikel te gaan produceren, en hij koos Arnhem uit als vestigingsplaats voor zijn fabriek, omdat hij meende daar gemakkelijk Duitse pottenbakkers aan te kunnen trekken.⁴

Kennelijk slaagde hij snel in zijn opzet en ook zijn fabrikaat werd in 1781 samen met dat van Gibbon in Gouda bekroond door de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen. We hebben overigens geen aanwijzingen dat Gibbon in Gouda en Augustijn in Bergen op Zoom ook Duitsers hebben geworven.

Bekroonde personen plachten door de Hollandsche Maatschappij in hun verdere carrière te worden gevolgd, en zowel Gibbon als Van Tellingen komt enkele jaren later aan het woord.⁵ Ze beklagen zich in deze rapportages over de namaak van hun produkt. Zo meldt Van Tellingen in 1804 dat zich in de omgeving van Arnhem wel acht soortgelijke fabrieken hebben gevestigd - die we overigens nog maar zeer ten dele hebben kunnen identificeren.

Hoewel we nog geen nauwkeurig beeld hebben van de pottenbakkerijen in Gelderland en Overijssel in de achttiende eeuw is al wel duidelijk dat het om een zeer gering aantal gaat. In de negentiende eeuw vestigt zich een flink aantal nieuwe bedrijven, waarvan we die in Doesburg en Deventer nader bespreken. We schetsen nu een globaal beeld van beide provincies, met de nadruk op de vroege vogels, die zich vestigden vóór of omstreeks 1825. In afb.3 zijn alle, dus ook de latere vestigingen aangegeven.

In Arnhem waren behalve Teunis van Tellingen, die in 1814 overleed, nog meer pottenbakkers actief, zij het dat we hun jaar van vestiging nog niet hebben kunnen achterhalen. Er werkten in Arnhem nogal wat Duitsers, als pottenbakkersknecht of als ondernemer. Naast Isselburgers en anderen, afkomstig van vlak over de grens, waren er Frans en Christiaan Schlee, geboren respectievelijk in 1762 en 1770. Voor Frans wordt als geboorteplaats Orberach opgegeven, waarmee Urberach in de regio Frankfort bedoeld zal zijn. Voor Christiaan vermeldt men bij zijn huwelijk Olbrach, weer een verbastering van Urberach, bij zijn

Afb. 3. Vestigingen van pottenbakkerijen in Gelderland en Overijssel in de 19e eeuw.

overlijden het daar vlakbij gelegen Oberrodén. Dat betekent dat er tot de eerste generatie migranten ook werkelijk pottenbakkers behoorden uit de omgeving van Frankfort, mogelijk aangetrokken door Teunis van Tellingen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of Frans en Christiaan deel uitmaakten van een grotere groep streekgenoten, of een toevallige uitzondering vormden in een gezelschap vakbroeders uit het Duitse grensgebied.

Een van de eerste Duitsers die zich als zelfstandig pottenbakker in de regio vestigden was Gradus van Thür of Ventuur.⁶ Hij kwam al vóór 1803 vanuit Issselburg naar Vorden. Hij nam zijn schoonzoon Dorus Andréé en diens broer Jacobus mee; net als Ventuur waren die werkzaam geweest in Issselburg, maar geboren in Issum in het Nederrijnse. Na het overlijden van Ventuur in 1813 zet Dorus Andréé het bedrijf voort; tot 1820 in Vorden, daarna in Doesburg.

In Wehl was vanaf 1812 gedurende zo'n 30 jaar een pottenbakkerij gevestigd.

Wageningen had al vroeg twee pottenbakkerijen die lange tijd actief zijn geweest.

Op Doesburg gaan we straks dieper in; daar begon Gradus Stüber in 1813 zijn bedrijf.

Zutphen krijgt in een ander artikel in deze bundel de nodige aandacht; daar vervulde de Gennepse pottenbakker Joseph Hasselman de pioniersrol.

In Winterswijk waren al in de achttiende eeuw pottenbakkers gevestigd: de bedrijven van de families Ribbink en Harmsen. Hun producten, en dan vooral de schotels, moeten een lokale faam gehad hebben. De familie Ribbink heeft aan het eind van de jaren twintig van de negentiende eeuw de pottenbakkerij omgezet in een broodbakkerij. In de pottenbakkerij van Berend Harmsen werkte omstreeks 1809 zijn schoonzoon Jan Hendrik Mentink, afkomstig uit Rhede bij Bocholt. Deze Mentink exposeerde in dat jaar zijn assortiment op de grote nijverheidstentoonstelling in Amsterdam - een opmerkelijk initiatief voor zo'n klein en perifeer bedrijf. Behalve met het traditionele lokale aardewerk stond hij er met door hem vervaardigde imitaties van aardewerk uit Frankfort, Bergen op Zoom, Marburg en Neuss.⁷ Met dat laatste zullen imitaties van het via de haven van Neuss aangevoerde Rijnlandse aardewerk zijn bedoeld.

In 1811 houdt Mentink het voor gezien in Winterswijk en begint een bedrijf in Rijssen, dat tot ver in de negentiende eeuw wordt voortgezet.

Daarmee zijn we in Overijssel beland, waar Rijssen in de negentiende eeuw waarschijnlijk de eerste vestiging is geweest.

Tien jaar later, in 1821, begint H.C. Schwartz in Kampen een pottenbakkerij. Schwartz was weliswaar van Duitse afkomst, maar koopman en geen pottenbakker. Dankzij een advertentie weten we iets over het doel van zijn bedrijf: het fabriceren van Fries en Duits (= Frankforts) aardewerk.⁸

Deventer rekenen we - met 1826 als jaar van eerste vestiging - nog net tot de vroege vogels. Ook hier was een Isselburger de initiatiefnemer: Derk Jan Berger, die zijn bedrijf na enige jaren overdoet aan de Deventer koopman Gerrit Jan Hamer.

Ook later in de negentiende eeuw zijn er in beide provincies nog tal van bedrijven opgericht, deels in plaatsen waar al anderen werkzaam waren, zoals in Arnhem, Doesburg, Wageningen en Deventer. Nieuwe vestigingsplaatsen waren Putten, Neede, Apeldoorn, Weerselo,

Ommen, Losser en nog enkele kleinere plaatsen. In Ommen heeft slechts tussen 1839 en 1844 een pottenbakkerij - annex steen- en tegelfabriek bestaan, en dan nog onder het bewind van drie verschillende eigenaren; toch is een nadere vermelding gerechtvaardigd. Door inzendingen naar nijverheids-tentoonstellingen in 1840 en 1842 weten we een en ander over het assortiment, dat vergelijkbaar is met dat van Kampen: Fries en Venlo's (= Frankforts) aardewerk.⁹

In de loop van de negentiende eeuw veranderde er het nodige. Er verdwenen bedrijven, andere kwamen erbij. Het Frankforter aardewerk bleef tot aan het eind van de eeuw een herkenbare categorie; daarnaast werd er Brabants, Gouds en Fries aardewerk gemaakt.

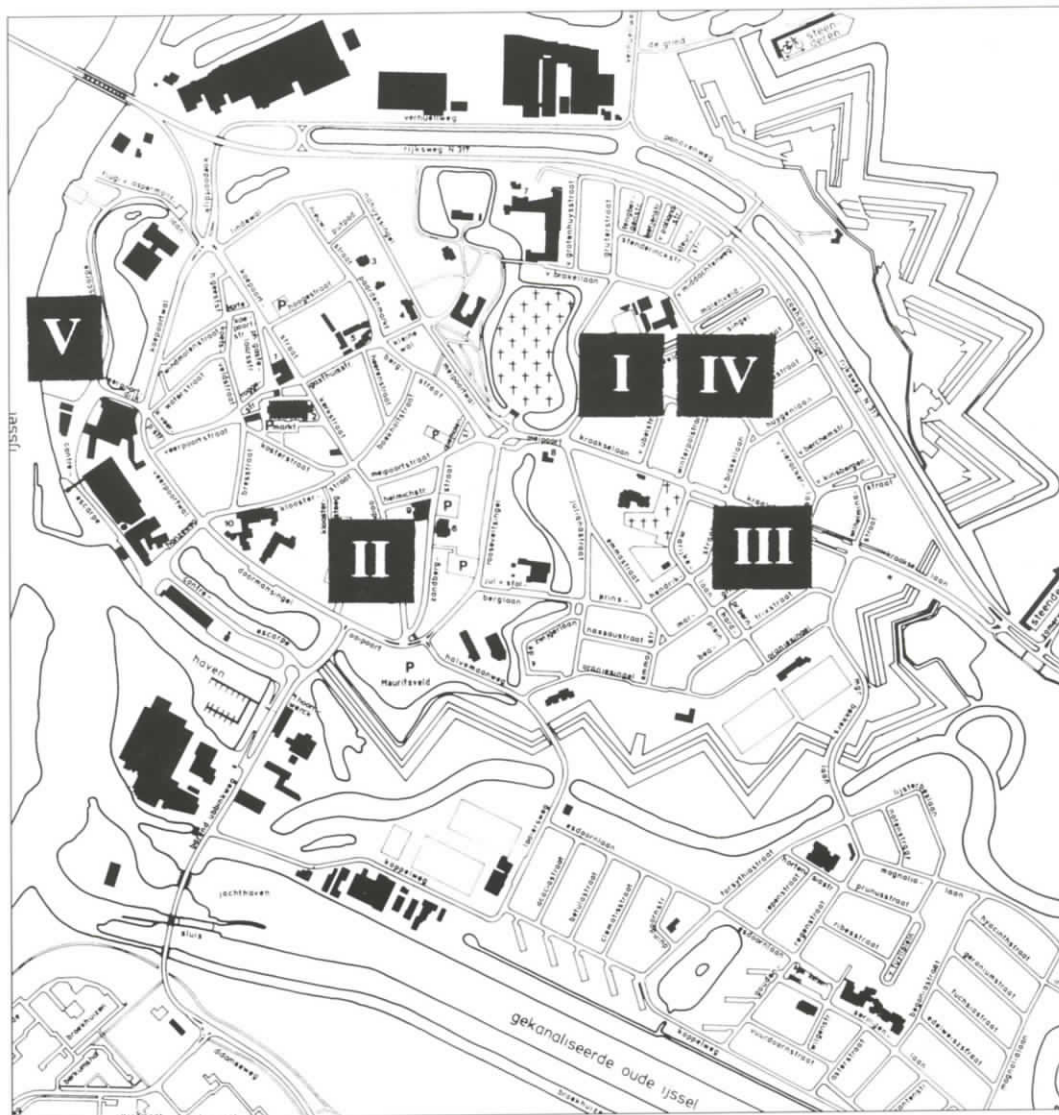
Ondertussen werd het assortiment aangepast, onder druk van een veranderende markt. Het fijnere gebruiksgoed kreeg steeds meer concurrentie van het fabrieksaardewerk, en de opkomst van het keukemail deed de vraag naar aardewerken kookgerei geleidelijk verminderen. Wie de tekenen des tijds verstond probeerde tijdig nieuwe gaten in de markt te ontdekken, en die waren er. De toenemende bouwactiviteiten zorgden voor een groeiemarkt voor schoorsteen- en rioolbuizen, schoorsteenpotten en bouwornamenten. De modernisering van land- en tuinbouw vroeg een enorme hoeveelheid draineerbuizen en bloempotten. Daarnaast was er bij de in omvang groeiende gegoede burgerij een behoefte aan luxe voorwerpen als tuinvazen, salon- en tuinbeelden, en aan die vraag werd door pottenbakkers - soms onder de gemoderniseerde naam terracotta - graag voldaan.

4. Doesburg

4.1. De vijf Doesburgse pottenbakkerijen

In Doesburg verkreeg de pottenbakker Derk Brant in 1679 van het stadsbestuur het recht als enige zijn bedrijf uit te oefenen. Er werd van uitgegaan dat er voor meer bedrijven eenvoudig geen emplot was. Zijn schoonzoon Peter Dekkers kreeg hetzelfde privilege, maar ondanks dat moest hij in 1736 zijn bedrijf sluiten; andere liefhebbers waren er niet. In de loop van de negentiende eeuw werden er vijf bedrijven opgericht; omdat ze in een recente publikatie zijn besproken houden we dit overzicht beknopt.¹⁰

Pionier is Gradus Stüber, pottenbakker uit het nabije Bocholt, die zich in 1813 even buiten de stadswal, bij de Meipoort, vestigt (Zie voor de lokaties afb.4). Hij had in 1816 drie werknemers. In 1825 verkoopt Stüber zijn bedrijf en vertrekt naar Deventer. Koper is de Isselburger Arend Coenraad Schunck, pottenbakkersknecht te Arnhem. Hij moet het goed hebben gedaan, want we treffen nogal wat onroerend-goedtransacties van hem aan en hij kon het zich veroorloven zijn bedrijf in 1857 aan zijn jongste zoon Johan Hendrik Christiaan over te doen en te gaan rentenieren. De zoon houdt het bijna 50 jaar vol en sluit de

Afb.4. Lokaties van pottenbakkerijen in Doesburg.

- I Buiten de Meipoort 1813 - 1905
 - Gradus Stüber 1813 - 1825
 - Arend Coenraad Schunck 1825 - 1857
 - Johan H. C. Schunck 1857 - 1905
- II Ooipoortstraat 1820 - 1848
 - Dorus Andrée 1820 - 1844
 - Gerardus Johannes Andrée 1844 - 1848
- III Buiten de Meipoort Kraakselaan 1841 - 1969
 - Bernard Welling 1841 - 1866
 - de Drie Gebroeders 1866 - 1876
 - Derk Johan Welling 1876 - 1894
 - Bernhard Welling 1894 - 1930
 - Johan Welling 1930 - 1953
 - Jan Welling 1953 - 1969
- IV Buiten de Meipoort 1861 - 1879
 - Johan V. Schunck 1861 - 1879
- V Contrescarpe 1869 - 1871
 - Albert Taminiau 1869 - 1871

pottenbakkerij in 1905. Bij de overdracht van vader op zoon in 1857 werd de oudste zoon, Johan Valentin, gepasseerd. Die had tot dat moment in het bedrijf van zijn vader gewerkt, en was toen opeens werknemer van zijn jongste broer. Dat leverde zoveel wrijving op dat vier jaar later, in 1861, ook Johan Valentin met steun van zijn vader, maar hartstochtelijk tegengewerkt door zijn broer, een eigen bedrijf begon. In deze bescheiden onderneming verdiende hij tot aan zijn overlijden in 1879 zijn brood.

Dorus (Johannes Theodorus) Andrée kwamen we al tegen in Vorden; hij verplaatste het door zijn schoonvader Gradus Ventuur gestichte bedrijf in 1820 naar Doesburg. De familie Andrée telde vele pottenbakkers; in Duitsland in Isselburg, Issum en Höcklenkamp; in Nederland in Doesburg, Putten, Apeldoorn, Den Bosch, Sambeek, Boxmeer en Deventer. Toen Dorus in 1844 overleed nam zijn in Isselburg geboren zoon Gradus (Gerardus Johannes) het bedrijf over. Hij moest na vier jaar de poort sluiten en werkte tot zijn dood in 1873 als pottenbakkersknecht in Deventer.

Vijf generaties zijn er werkzaam geweest in het bedrijf van de familie Welling. Het heeft veel langer bestaan dan de andere en er is ook meer over bekend. Uit de periode 1920-1950 bleek nog zoveel werk bewaard te zijn gebleven dat daarvan in 1999 in Doesburg een tentoonstelling kon worden ingericht.

Bernard Welling begon in 1841 buiten de stad, aan de Kraakselaan, een eigen bedrijf (zie afb.5). Hij was in 1787 in Wehl geboren, en dus al 54 jaar oud. Hij had het vak geleerd van Duitse immigranten als Ventuur en Andrée, en als pottenbakkersknecht gewerkt in Vorden, Hummelo, Wehl en Doesburg. Samen met zijn drie zonen ging hij aan de slag; die werkten tot dat moment bij pottenbakkerijen in Ommen, Gouda (de Frankfurter pottenfabriek voorheen van Gibbon, nu van Van de Wepel) en Doesburg. Het was een waagstuk om in een klein stadje als Doesburg, dat in de achttiende eeuw zelfs aan één bedrijf geen bestaan kon bieden, een derde pottenbakkerij te openen. Het stadsbestuur dat de vergunning verstrekte zag er ook helemaal niets in. Maar het lukte iedereen om in stad en regio een redelijke afzet te verwerven, wat gemakkelijker werd gemaakt doordat de bedrijven in Vorden, Hummelo en Wehl inmiddels waren verdwenen.

Directe informatie over wat er in het midden van de vorige eeuw door Welling en zijn collega's is gemaakt, bv. via ovenafval, hebben we niet. We veronderstellen dat vondsten uit Zutphen, Deventer en Winterswijk indicatief zijn: zwarte pannetjes, pannen met de zwarte bies, schotels en bloempotten.

Als grondlegger Bernard Welling in 1866 overlijdt zetten de drie zoons onder de naam 'Pottenbakkerij de drie Gebroeders' het bedrijf voort (afb.6). Ze bleven gebruiksardewerk maken, maar compenseerden het afkalvend aandeel van die sector met bloempotten en terracotta:

Afb.5. De Aardewerk- en Bloempottenfabriek B.A.Welling en Zn. in 1955;
foto familie Welling.

Afb.6. Visitekaartje van 'De Drie Gebroeders' uit de periode 1866-1876;
Stadsarchief Doesburg.

bouwornamenten, tuinvazen, tuin- en salonbeelden. Toen omstreeks 1900 (onder hun opvolgers) de afzet van terracotta terugliep, kwam daar sieraardewerk voor in de plaats. Er zijn nog tientallen stukken uit de periode 1930-1950 van bewaard gebleven.

Ook van het gebruiksardewerk van omstreeks 1920 is op de zolder van de fabriek nog het een en ander teruggevonden. Het toont een veelheid van invloeden: de stoofstenen zijn naar Duits model, de wasteltjes Gouds, de kuikensteen en de melkpot Fries, de komforen zijn half Gouds, half Fries (Zie afb. 7 en 8). Het bevestigt het ontbreken van een oorspronkelijke lokale traditie, en verraadt de herkomst van het assortiment: alles wat aan het eind van de negentiende eeuw populair was, en dat waren vooral Duitse, Friese en Goudse voorbeelden.

De laatste generaties Welling bouwden niet alleen een markt op voor sieraardewerk, zij mechaniseerden ook de produktie van bloempotten door de aanschaf in 1921 van een pottenpers en een kleimolen. Siergoed en bloempotten bleven de speerpunten van het bedrijf tot in de jaren vijftig. Daarna werden er, tot aan de sluiting in 1969 nog uitsluitend bloempotten gefabriceerd.

Afb.7. Gebruiksardewerk van Welling, ca.1920 Het komfoor heeft een Gouds model, en Friese oren; het vergiet lijkt op Duitse en Gennepse voorbeelden, en het testje is Duits. Rechts een netverzwaarder voor de riviervisserij. Museum De Roode Tooren, Doesburg.

Afb.8. Gebruiksaardewerk van Welling, ca. 1920. Een melkpot met Friese en Duitse invloeden, en een Friese kuikensteen. Museum de Roode Tooren, Doesburg.

De laatste vestiging van een pottenbakker in Doesburg vond plaats in 1869. Albert Taminiau, zoon van een Zutphense pottenbakker en zelf winkelier in porselein, glas en aardewerk in Zutphen, pakte het groots aan. Hij startte zijn bedrijf op de Contrescarpe met 6 man personeel, en was daarmee groter dan elk van zijn drie collega's. Het bleek te hoog gegrepen: het lukte hem niet om een voldoende afzetgebied te verwerven; zijn personeelsbestand werd al snel tot een realistischer omvang teruggebracht, en in 1871 gaf hij het op. Hij keerde terug naar zijn porseleinwinkel in Zutphen.

4.2. Invloeden van over de grens

De herintroductie van de pottenbakkersnijverheid in Doesburg heeft plaats gevonden door Duitse vaklieden van vlak over de grens: Stüber, Andrée en Schunck waren voordien werkzaam in Bocholt en Isselburg. Welling was weliswaar afkomstig uit Wehl, maar opgeleid door Ventura en Andrée. Behalve familieleden van Dorus Andrée hebben nog enkele immigranten als personeelslid bijgedragen aan de bloei van de aardewerknijverheid. Het zijn:

Willem Berger, geboren 12-9-1807, pottenbakkers-knecht, komt op 10-6-1825 uit Isselburg naar Doesburg, inwonend en werkzaam bij Dorus Andrée.

Joseph Hackenborg, geboren in Isselburg, juli 1792, overleden Doesburg 25-7-1849, pottenbakker, later koopman in potten, leerlooiersknecht en marskramer. Hij komt in 1820 naar Doesburg en is dan al getrouwd met Margaretha Smits, geboren in Baumbach, 1793.

Bernard Oostermann, geboren in Isselburg, 1-8-1811, overleden Doesburg 18-3-1874, pottenbakker, later metselaar.

Johan Span, geboren in Baumbach, 2-10-1798, gehuwd met Catharina Hiddinks, geboren in Bocholt, 1802; komt ca.1823 naar Doesburg, vertrekt weer en keert in 1826 vanuit Baumbach terug.

Opvallend is weer de rol van Isselburg, een bescheiden pottenbakkerscentrum waarover ook in de Duitse literatuur vrijwel niets te vinden is. Temidden van deze grensbewoners valt Johan Span uit Baumbach in het Westerwald wat uit de toon; wellicht is hij, als zo velen uit zijn geboortestreek, als pottenkoopman naar Nederland gekomen.

De migranten waren overwegend jonge mannen, die in Nederland trouwden. Ze raakten snel ingeburgerd; er keerde er zelden een naar Duitsland terug. Hun namen werden aangepast, soms zelfs hun geboorteplaats: Isselburg veranderde wel eens in het nabije Dinxperlo.

Alleen een deel van de eerste generatie pottenbakkersknechts kwam van over de grens; later kon in de behoefte aan vakmensen worden voorzien door naburige centra, of door het opleiden van lokaal geworven arbeidskrachten. Van die laatste categorie is Bernard Welling een vroeg voorbeeld.

5. Deventer aardewerkstad?

Hoewel de stad Deventer weinig bekendheid geniet als producent van aardewerk waren er in het laatste kwart van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw tientallen pottenbakkers werkzaam. Hun bezigheden zijn wellicht wat overschaduwd doordat Deventer vooral naam gemaakt heeft met zijn ijzergieterij en de Koninklijke Tapijtfabriek, die met enkele honderden arbeidsplaatsen de grootste werkgevers waren. Ook tal van andere industrieën, die onder meer de fabricage van koek en suikerwerken, textiel, tabak, rijwielen, haarden en ledikanten voor hun rekening namen, hebben meer tot de identiteit van de stad bijgedragen.

Binnen Deventer was de bloei van de terracotta- en buizenproductie een van de vele successen in de stad, die zich voorspoedig ontwikkelde en uitbreidde. Vanuit de ontwikkeling van de pottenbakkersnijverheid bezien is Deventer evenwel het absolute hoogtepunt in de regio en de bekroning van de late bloei die ingezet was met de komst van vooral Duitse pottenbakkers naar Gelderland en Overijssel aan het

begin van de negentiende eeuw. Ter vergelijking: in Deventer hebben tussen 1870 en 1920 waarschijnlijk meer pottenbakkers gewerkt dan in de gehele provincie Friesland in die periode.

Helaas is de stormachtige groei in Deventer van korte duur. Wanneer in 1923 de grootste werkgever, de gresbuisfabrikant ir.I.C.F. Laurillard, zijn bedrijf liquideert, rest er alleen nog een bescheiden bloempottenfabriek met werk voor enkele pottenbakkers, die het overigens wel tot 1983 zal uithouden.

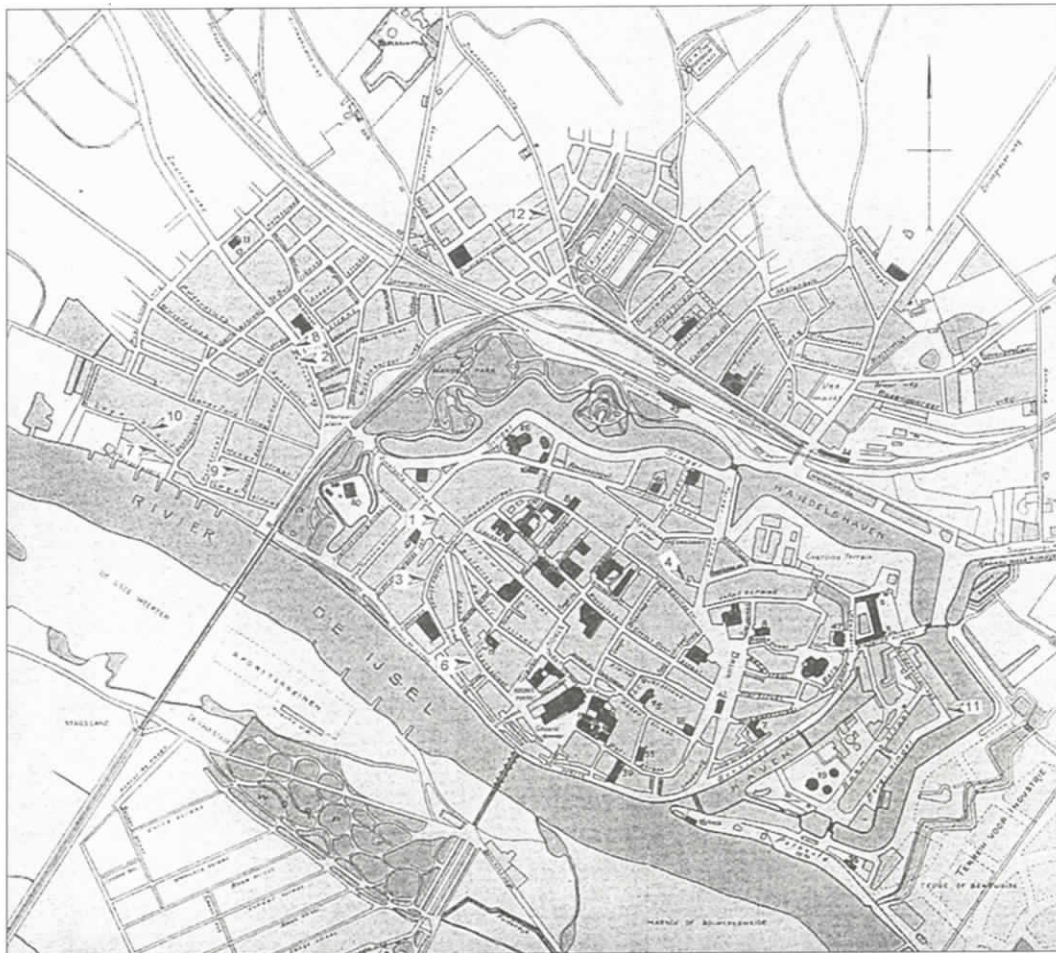
Bovengeschetste gebeurtenissen werden in 1826 in gang gezet door een jeugdige pottenbakker uit Isselburg, Derk Jan Berger, die samen met de Deventer koopman Gerrit Jan Hamer een bedrijf stichtte. Ruim anderhalve eeuw geschiedenis kan er vanaf zijn komst geschreven worden. In het kader van dit artikel zullen slechts enkele hoofdlijnen belicht worden, met de nadruk op de rol van de Duitse pottenbakkers-immigranten.

6. Schets van de Deventer bedrijven

De aardewerkfabriek bij de Noordenbergpoort, waarmee in 1826 een begin werd gemaakt, is het eerste nieuw gestichte negentiende-eeuwse bedrijf. Voordien was er in Deventer wel af en toe een pottenbakker werkzaam, maar de afstand in de tijd tussen de laatste met name bekende pottenbakker, Hendrik Janssen, die zich in 1628 vanuit Zutphen vestigde, en Berger en Hamer, beslaat heel wat meer dan een eeuw. In beroepentellingen en andere archivalia is in de tussenliggende periode geen pottenbakker aangetroffen.

Gedurende meer dan twintig jaar had het nieuw opgerichte bedrijf geen concurrentie. Daarin kwam in 1848 verandering en ook in de decennia daarna zullen diverse fabrikanten de aardewerkmarkt betreden; zie voor de lokaties afb.9. Een uitgebreide studie over de Deventer keramieknijverheid is in voorbereiding. We volstaan hier met een globale karakteristiek van de bedrijven uit de tweede helft van de negentiende eeuw, waarbij ook de fabriek van Hamer, zoals die voortgezet werd door zijn zoon Gerhard Johan, aan bod komt. Hamer senior krijgt in de volgende paragraaf aandacht, wanneer we ingaan op de samenwerking met Duitse pottenbakkers die in de begintijd zo'n belangrijke rol hebben gespeeld.

Vanaf 1848 komen fabrikanten met een heel andere achtergrond naar Deventer. De eerste is Douwe Draaisma (1816-1872) die aanvankelijk op enkele plaatsen in de binnenstad en vanaf 1859 aan de overkant van de IJssel, op de Bolwerksweide, zijn bedrijf uitoefende. Douwe Draaisma is een Fries, geboren in Workum, maar getogen in Kampen, waar zijn vader en andere familieleden jarenlang het pottenbakkersbedrijf van H.C. Schwartz, gesticht in 1821, gaande hielden. Hij kwam naar Deventer vanuit Leiden, waar zijn vader Jacob na zijn verblijf in Kampen een eigen bedrijfje was begonnen.

Afb.9. Lokaties van pottenbakkerijen en aardewerkfabrieken in Deventer.
Kaart: Stadsarchief Deventer.

1. J. D. Berger 1826 - 1830
G. J. Hamer sr. 1830 - 1857
G. J. Hamer jr. 1857 - 1868
2. J. Hamer jr. 1868 - 1888
I. C. F. Laurillard 1888 - 1923
3. Draaisma 1848 - 1851
4. D. Draaisma 1851 - 1859
5. Draaisma 1859 - 1872
6. J. Staal 1860 - 1866
8. H. F. Hamelberg 1870 - 1907
9. W. Voorbeijtel Cannenburg 1873 - 1884
10. L. Grolleman 1878 - 1882
11. Grolleman en Nierdt 1882 - 1884
G. W. S. Nierdt 1884 - 1886
N. Vos 1886 - 1888
L. Grolleman 1888 - 1911
12. L. Grolleman 1884 - 1888
13. A. Janssen 1892 - 1983

De ambitieuze Douwe Draaisma is een graag geziene gast op vele nijverheidstentoonstellingen die tal van bekroningen ontving. Hij richtte zich niet zo zeer op het uit de mode rakende keukengoed als wel op de fabricage van buizen, schoorsteenpotten, eeststenen en zijn fameuze poreuze potjes voor galvanische batterijen. Daarnaast leverde hij 'ornamenten voor de bouwtrant' en alle soorten bloemvazen. Opmerkelijk is zijn vergunningaanvraag in 1863 voor de bouw van een oven 'gedeeltelijk in, gedeeltelijk onder de grond, tot het stoken van met zout vermengde aarde'. Dit wijst op pogingen tot het maken van steengoed.¹¹

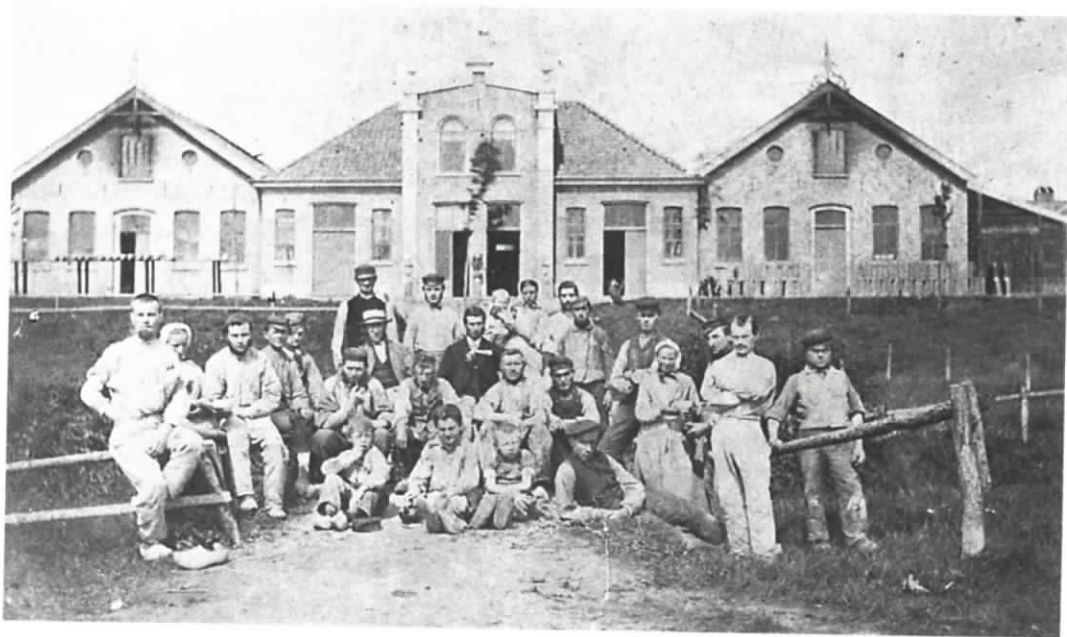
Het overlijden van Douwe Draaisma in 1872 betekende het voortijdig einde van een florissant bedrijf. Op zijn bezittingen werd na zijn dood beslag gelegd door de bestuurders van het Groote en Voorster Gasthuis.¹² Zijn zonen-pottenbakkers vervolgden hun loopbaan als knecht of kozen een ander beroep.

Omstreeks 1857 begint een nieuwe periode voor het oude bedrijf van Gerrit Jan Hamer met de overname door diens zoon Gerhard Johan (geb.1835), zich noemende G.J.Hamer jr. De pottenbakkerij wordt uitgebreid en gemoderniseerd, met de inrichting van een nieuw gebouw aan de Zwolseweg (afb.10) als bekroning.

De pottenbakkerij van G. J. Hamer jr. trad vanaf 1862 als terracotta-fabriek naar buiten, met welke naamsverandering enerzijds op de nieuwe produkten - terracotta ornamenten voor de bouw, allerlei beeldhouwwerk (afb.11) en tuinvazen - werd geattendeerd, anderzijds een eigentijdser imago werd beoogd dat meer aansloot bij het nieuwe type ondernemer van de tweede helft van de negentiende eeuw.

Van 1870 dateert de aanvraag van H. F. Hamelberg en Co. voor de bouw van een aardewerkfabriek buiten de Noorderberg, dicht bij de IJssel. Deze Hamelberg (geb. 1832) was predikant te Cuyk aan de Maas. Hij bleef werkzaam op de kansel, ondanks zijn betrokkenheid bij de Deventer affaire die ter plaatse geleid werd door zijn broer Karel (geb. 1837) die voordien stuurman was op de grote vaart. Ondanks de nogal merkwaardige beroepsachtergrond van beide broers werd een bloeiend bedrijf gerealiseerd dat tot 1907 heeft standgehouden en zich hoofdzakelijk op de fabricage van buizen en terracotta heeft toegelegd.

Zowel Hamer jr. als Hamelberg was geïnteresseerd in innovatie en beiden richtten dan ook vanaf het begin van de jaren zeventig hun betrekkelijk grootschalige werkplaatsen in met stoommachines. Hiermee hadden ze een voorsprong van vele decennia op de traditionele pottenbakkerijen. In Friesland bv. werden de kleimolens tot na 1900 door een paard aangedreven. De terracottafabricage ging, zeker in de begintijd, samen met de productie van het traditionele potgoed. Zo laat Hamer jr. in 1868 bij de opening van zijn nieuwe zaak aan de Zwolsche weg weten dat hij ook 'Deventer, Fries en Gouds aardewerk' vervaardigt.¹³

Afb.10. G.J. Hamer sr. en G.J. Hamer jr. temidden van hun personeel voor de nieuwe fabriek aan de Zwolseweg; ca.1870. Foto Gemeentearchief Deventer.

Afb.11. Fragment van een terracotta beeld; ovenafval van de oude fabriek van Hamer bij de Noordenbergpoort; Archeologie Deventer.

De jaren tachtig in Deventer worden vervolgens verlevendigd door de verwickelingen rond nog weer een volgende terracottafabrikant, te weten Lubertus Grolleman (1851-1931), zelfstandig ondernemer vanaf 1878. Gedurende een heel korte periode (1882-1884) was hij geassocieerd met een jeugdige vennoot, George W.S. Nierdt (1860-1890), afkomstig uit Arnhem. Grolleman richtte na zijn uittreden uit de vennootschap een nieuw bedrijfsgebouw in, Nierdt behield de gezamenlijke lokatie aan de Lagestraat maar verkocht deze na ruim een jaar aan de Amsterdamse architect Nicolaas Vos, die op zijn beurt in 1888 de zaak liquideerde. Grolleman, de enige vakman van het gezelschap, kocht het gebouw terug en bleef er tot 1911 zijn bedrijf uitoefenen.

Ook deze terracottafabriek - hoewel kleinschaliger dan die van Hamer of Hamelberg - is veelzijdig: bouwornamenten, tuindecoraties zoals pedestals en tuinbeelden, daarnaast ook keukenaardewerk, schoorsteenkapen, privaatrechters en alle maten bloempotten. Alle genoemde fabrieken hadden tevens een groothandel in glas, porselein en aardewerk.

Naast de terracotta- en buizenfabrieken vestigde zich in 1892 in Deventer nog een pottenbakker van de oude stempel aan de Diepenveenseweg, te weten Andreas Arnoldus Janssen, afkomstig uit Tegelen, wiens nakomelingen zich in de twintigste eeuw - tot 1983 - hebben gespecialiseerd in de mechanische fabricage van bloempotten.

Alle grote bedrijven waren toen al lang verdwenen. Hamer jr., die heel andere plannen had ontwikkeld en zich in 1888 als dakpanfabrikant in Nijmegen vestigde, had zijn Deventer bezittingen verkocht aan ir. I.C.F. Laurillard uit Amsterdam, in wie hij een goede opvolger en voortzetter van zijn bedrijf gekozen had. Na 1900 legde Laurillard zich vooral toe op de produktie van gresbuizen. In 1923 werd de fabriek gesloten, waarmee een definitief einde kwam aan de grootschalige aardewerkproduktie in Deventer.

Een wel heel bijzondere poging tot keramische vernieuwing bleef tot nu toe onvermeld: de oprichting van een fabriek voor Keuls aardewerk en kruiken in 1873. Omdat deze onderneming, evenals de oudste pottenbakkerij van Hamer sr. interessant is door de aanwezigheid van Duits personeel komt ze uitvoeriger ter sprake in de volgende paragraaf.

7. Pottenbakkers van over de grens

7.1. Gerrit Jan Hamer

Dankzij de vondst van een advertentie in het knipselarchief van het Centraal Bureau voor de Genealogie in Den Haag weten we dat de Deventer koopman Gerrit Jan Hamer vanaf april 1830 een 'Fabriek in alle soorten aardewerk, duikers enz.' die voordien gedreven werd op de firma van J. D. Berger op eigen naam voortzet.¹⁴

In 1826 kwam de pottenbakker Johan Diederik Berger (in de volkstelling van 1829 Derk Jan genaamd) naar Deventer, nadat hij Gedeputeerde Staten van Gelderland had laten weten dat hij geen gebruik ging maken van de hem verleende vergunning om in het dorp Wehl een pottenbakkersoven op te richten.

Gerrit Jan Hamer (1800-1874), koopmanszoon, was in 1825 via een erfenis van zijn eerste vrouw Engelina Zeggelink in bezit gekomen van een tuin bij de Noordenbergpoort. Op deze plek is de aardewerkfabriek gebouwd, die in 1826 is verhuurd aan genoemde Berger. De klei voor het grovere werk werd gedolven in de stadsweide, aan de overkant van de IJssel, daarnaast werd klei van de Leeuwenberg betrokken. Over Derk Jan Berger is tot nu toe weinig informatie gevonden. Blijkens de volkstelling van 1829 kwam hij uit Isselburg en was hij 34 jaar oud. In 1832 wordt hij door Hamer op staande voet als meesterknecht ontslagen. Hij moet daarop Deventer verlaten hebben met tot nu toe onbekende bestemming.

Zijn plaats werd al spoedig ingenomen door Johannes Wilhelmus (Willem) Tangerink, in 1804 in Zuiderwijk, vlak bij Isselburg, geboren en vermoedelijk in 1832 of eerder naar Deventer gekomen, alwaar hij in 1833 trouwt met Joanna Groen.

Een tweede Duitse pottenbakker, die in ieder geval vanaf 1833 in Deventer woont, is Caspar Wolff. Omdat ook hij in dat jaar in Deventer trouwde - met Henrika van 't Klooster - weten we dat hij in Elgendorf, hertogdom Nassau, geboren is in 1808. Hij moet tussen 1833 en 1838 een belangrijke functie vervuld hebben in de pottenbakkerij van Hamer, als we dit althans mogen afleiden uit het feit dat Wolff in 1837 optrad als plaatsvervanger van de vader bij de geboorteaangifte van een kind van zijn werkgever; Willem Tangerink was 'slechts' getuige.

Gerrit Jan Hamer en zijn tweede echtgenote Magtilda C. M. C. Holsheimer, geboren in Goor in 1805, kregen een groot aantal kinderen en de vader nam meermalen zijn pottenbakkers mee naar het stadhuis om aangifte te doen. Na 1837 komen we Wolff niet meer tegen; vermoedelijk is hij omstreeks die tijd uit Deventer vertrokken.

Willem Tangerink daarentegen blijft in Deventer en doet in 1834 een poging tot oprichting van een eigen werkplaats in een pand in de Smedenstraat. Het verzoek wordt echter afgewezen en zelfs een brief aan de Koning, waarin de adressant beweert 'geheel buiten broodwinning te zijn', mocht niet baten. Waarom hij bij zijn werkgever wilde vertrekken is onduidelijk.

Overigens roept de periode-Hamer sr., die tot 1857 duurt, meer vragen op. Zo verblijft hij met zijn gezin tussen 1840 en 1846 in Goor, van waaruit hij solliciteert naar de functie van commissaris van politie in Deventer, voor welke betrekking hij door het gemeentebestuur volledig ongeschikt werd geacht. Intussen neemt Willem Tangerink

de pottenbakkerij waar alsof het zijn eigen bedrijf is. Hij heeft inmiddels versterking gekregen van Johannes Jacobus (Johan) Heutgens, een pottenbakker uit Kaldenkirchen die voor het eerst gesignaleerd wordt als getuige bij het tweede huwelijk van Tangerink in 1838 met Maria den Pol.

'Tangerink en Heutgens' vormen in de jaren veertig een onafscheidelijk duo dat deelneemt aan twee provinciale nijverheidstentoonstellingen, in Deventer in 1842 en in Kampen in 1846.¹⁵ Zij toonden daar onder andere thee- en koffiegoed, kindergoed, kookpannen en bloempotten. Tangerink en Heutgens krijgen in 1848 toestemming van Ge-deputeerde Staten om in de Molenstraat een eigen fabriekje te beginnen. We vermoeden dat de vergunning overgenomen is door Douwe Draaisma, die zich in dat jaar in Deventer vestigde, zonder dat van hem een vergunningaanvraag bekend is, terwijl hij in 1851 een adres aan B en W richt om zijn bedrijf te mogen verplaatsen naar de Binnenbrinkpoort.

Johan Heutgens overleed in 1855, 62 jaar oud. Ook twee zonen van hem, Peter Hendrik en Peter Wilhelm, beiden geboren in Kaldenkirchen, hebben als pottenbakkers in Deventer gewerkt; ze zijn jong overleden, respectievelijk in 1843 en 1851. Willem Tangerink bleef tot aan zijn dood in 1876 in Deventer wonen en werken, mogelijk bij Draaisma. Ook een jongere broer, Johannes Henricus, een gepensioneerd militair (overleden in 1849) werkte in de jaren veertig als pottenbakker in Deventer.

De aardewerkfabriek van Gerrit Jan Hamer werd in 1850 samen met ander huizenbezit publiek geveild op verzoek van Hermannus Hamer, de zoon uit zijn eerste huwelijk, in verband met een erfeniskwestie.¹⁶ De pottenbakkerij werd echter niet toegewezen aan de aspirant-koper, het bedrijf werd gecontinueerd en in 1857 overgedragen aan zoon Gerhard Johan. Wie in de jaren vijftig Hamers meesterknecht was, konden we niet nagaan; mogelijk Gerhardus Johan Andrée, die in 1848 vanuit Doesburg naar Deventer was verhuisd.

7.2. De Keuls-aardewerkfabriek

Pogingen van Nederlandse pottenbakkers om het Duitse steengoed te imiteren zijn schaars. De Arnhemse fabrikant van Frankforts aardewerk, Teunis van Tellingen, experimenteerde aan het eind van de achttiende eeuw enige tijd met Munsterse of Moffenkruiken en ook vanuit Wageningen, een tot nu toe onbekend productiecentrum, wordt in 1851 melding gemaakt van 'eene Keulsche kruikenbakkerij, welke echter weinig voordeel schijnt op te leveren of aftrek te hebben, daar dezelve sedert eenige tijd stilstaat.'¹⁷

In Deventer zijn tussen 1873 en 1884 Keulse potten en kruiken gemaakt, in een speciaal daarvoor gebouwde fabriek; aanvankelijk door de vennoten G.J. Hamer jr. en Willem Voorbeijtel Cannenburg jr.,

afkomstig uit Amsterdam. Na de ontbinding van de vennootschap in 1877 gaat Voorbeijtel Cannenburg alleen verder tot 1884. Dan wordt de fabriek publiek geveild 'wegens vertrek van den eigenaar' en in diverse krantenadvertenties aangeprezen als: 'in volle werking en in grooten bloei verkeerend.'¹⁸ Desondanks lukt het niet een gegadigde te vinden die het bedrijf wil voortzetten. Een bod van f. 12.000,- wordt geweigerd, en uiteindelijk gaan de gebouwen voor nog minder naar de eigenaren van de tapijtfabriek.

Een Keuls-aardewerfabriek in Deventer roept vragen op naar de grondstoffen, het produktieproces, het eindprodukt en degenen die het vervaardigden. Tot dusver kunnen we alleen de laatste vraag nader beantwoorden.

In adresboeken van die dagen en via onderzoek in de Burgerlijke Stand zijn enkele pottenbakkers opgespoord, afkomstig uit Stadtlohn, die precies in de genoemde periode in Deventer verbleven. Allereerst Joseph Gertz, in 1855 te Stadtlohn geboren. Na de sluiting van de fabriek wordt hij in Vreden aangetroffen. Wilhelm Elling noemt in zijn boek over Vreden en Stadtlohn een Joseph Gertz en zijn vrouw Clusina Schüter.¹⁹ Dat moet de uit Terwolde afkomstige Klazina Schuiter zijn. Het echtpaar kreeg tussen 1879 en 1884 in Deventer vier kinderen.

Vervolgens is er Marten Jacob Gertz, vermeld in de adresboeken tussen 1883 en 1885, maar onvindbaar in het bevolkingsregister. Hij is in 1877 getuige bij het huwelijk van een collega, Friedrich Wilhelm Tenbrink, en dan 34 jaar oud. Verdere gegevens ontbreken tot nu toe en of hij een broer is van Joseph Gertz konden we niet vaststellen.

Van genoemde Friedrich Wilhelm Tenbrink – ook als Willem ten Brinke aangetroffen – weten we meer. Hij is in 1843 in Stadtlohn geboren als zoon van Hermann Tenbrink en Margaretha Schoten. Elling vermeldt een pottenbakker Hermann Tenbrink, geboren in 1801; dit is mogelijk zijn vader. Tenbrink kwam als weduwnaar naar Deventer en trouwde daar in 1877 met Johanna van Dijk. Hij is vermoedelijk de enige kruikenmaker die na sluiting van de fabriek niet naar Duitsland terugkeert. Hij verblijft met tussenpozen in Deventer en is op latere leeftijd kartonmaker. Hij overlijdt in 1913 in Deventer.

Een vierde Duitse pottenbakker is Anton Joseph Emons, geboren in 1834. Hij komt vanuit een heel andere streek, en wel uit Rheinbach, in het noordelijke Eifelgebied, in 1876 met zijn vrouw Adelheid Rodenkirchen en kinderen naar Deventer, waar hij bijna tien jaar verblijft. In 1877 en 1879 geeft hij nog twee kinderen aan, met de drie eerdergenoemde Duitse collega's als getuigen. Emons vertrekt na de sluiting van de fabriek naar het buitenland.

Waarschijnlijk is met Emons, de beide Gertzen en Tenbrink de kern van het personeel van de Keuls-aardewerfabriek opgespoord. Zij zul-

len als draaiers, mogelijk als stokers hun vakmanschap hebben overgedragen. Enkele advertenties in de Deventer Courant laten zien dat ook in de stad zelf personeel werd geworven.²⁰ Jongelieden, niet ouder dan 14 jaar, werd de gelegenheid geboden het vak grondig te leren voor een weekloon van ruim een gulden, met verhoging bij goed oppassen. Ook jongens en meisjes (!) met tekenaanleg konden in 1875 bij Hamer en Cannenburgh terecht.

Het vertrek van de werkploeg van de Keuls-aardewerkfabriek betekent het einde van het tijdperk van de Duitse immigranten. Inmiddels is er in Deventer zelf een flink arbeidspotentieel ontstaan, opgeleid in de terracottafabrieken. Hun namen zijn voor een deel te vinden in de adresboeken. Wie bij voorbeeld de uitgave van 1890-91 doorbladert, zal daar meer dan twintig namen tegenkomen. Zij noemen zich 'pottenbakker', of vaker: 'pottenbakkersknecht', en ook in de slotfase van het keramisch bedrijf, waarin toch vooral buizen en andere minder tot de verbeelding sprekende zaken zijn geproduceerd, blijft de beroepsgroep op deze wijze aangeduid.

Behalve Duitsers en in Deventer opgeleide werklieden hebben ook Goudse en Friese pottenbakkers een bijdrage geleverd aan de bloei van een niet onbelangrijke tak van nijverheid. Hierover zullen wij te zijner tijd berichten.

8. Tot slot

In deze verkenning is geprobeerd een verband te leggen tussen de opmerkelijke opleving van de pottenbakkersnijverheid in Gelderland en Overijssel na 1800, de immigratie van pottenbakkers uit het Duitse grensgebied en de populariteit van de - in Nederland vervaardigde - Frankforter potten.

Daarbij hebben we kunnen vaststellen dat de immigranten een doorslaggevende rol hebben gespeeld bij die opleving, als ondernemers en als dragers van in Duitsland gevormd vakmanschap. De casestudies Doesburg en Deventer bevestigen dit.

De achtergrond van deze bescheiden invasie uit Isselburg, Bocholt, Rhede, Kaldenkirchen en andere grensplaatsen is nog niet opgehelderd. Bood Nederland in en vlak na de Franse tijd - economisch bepaald geen bloeiperiode - zulke goede kansen? Of was de situatie aan de Pruisische kant van de grens opeens zo ongunstig dat ondernemende jongelieden weinig andere wegen openstonden? We hebben op deze vragen voorlopig geen antwoord.

Het in Nederland vervaardigde assortiment dat werd aangeduid met de term 'Frankforter potten' lijkt een ratjetoe van nagemaakt import-aardewerk, waarbij behalve de omgeving van Frankfort ook het Rijnland, de Nederrijn en mogelijk Westfalen een rol speelden, en niet te

vergeten Engeland. Deze namaak is te verstaan als een poging van Nederlandse pottenbakkers om tenminste een deel van de markt voor luxe aardewerk te behouden.

De Duitse immigranten zullen hebben bijgedragen aan de verdere invulling en verspreiding van dat genre in Oost-Nederland, een gebied waar vanouds Duits gebruiksaardewerk een sterke marktpositie had.

De opleving van de aardewerknijverheid had in Doesburg en Deventer een zeer verschillend verloop. In Doesburg ontstonden enkele kleine familiebedrijven die met elkaar een flink deel van de regionale markt moeten hebben bestreken en die redelijk renderden. Van mechanisering was geen sprake; de eerste gasmotor verscheen pas in 1921 bij Welling.

In Deventer verliep de start op een vergelijkbare manier, zij het dat de Deventer koopman Hamer het roer al snel van de Isselburger initiatiefnemer Berger overnam. Ook daarna bleef het een tijdlang een traditioneel, ambachtelijk bedrijf dat dreef op Duitse vaklieden. Maar na enkele decennia verscheen er in Deventer een ander slag ondernemers, en vonden er technische en organisatorische vernieuwingen plaats, gekoppeld aan een opmerkelijke schaalvergroting. Er verschenen stoommachines en er werden bv. buizen en terracotta geproduceerd voor een landelijke markt. Een en ander sloot aan bij de industriële dynamiek van Deventer, zoals die ook in tal van andere bedrijfstakken zichtbaar was. De keramische nijverheid verschaftte aan het eind van de negentiende eeuw aan ruim 100 mensen werk. De rol van de Duitse immigranten was toen al lang uitgespeeld; alleen toen er tussen 1873 en 1884 een fabriek van steengoed kruiken gevestigd was, bleken ze weer onmisbaar. De benodigde pottenbakkers kwamen vooral uit Stadtlohn; anders dan de eerste golf migranten keerden ze naar hun geboortestreek terug toen de fabriek werd gesloten.

In diesem Beitrag wird versucht, drei Ereignisse miteinander zu verbinden:

1. das auffällige Aufleben des Töpfergewerbes in den Provinzen Gelderland und Overijssel am Anfang des 19. Jahrhunderts
2. die Einwanderung von Töpfern aus den deutschen Grenzgebieten
3. die Nachahmung von importierter Gerauchsirdeuware, - „Frankfurter Töpfe“ genannt - in den Niederlanden.

Wir haben feststellen können, dass deutsche Einwanderer in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts als Unternehmer und Fachleute bei dem Aufleben des Töpfergewerbes eine entscheidende Rolle gespielt haben.

Was war der Grund für diese Einwanderung aus kleinen Töpferorten wie Isselburg, Bocholt, Rhede, Kaldenkirchen? Konnten die Niederlande während und kurz nach der französischen Einverleibung - ökonomisch keine Blütezeit - solche guten Chancen bieten? Oder war die Lage an der preußischen Seite der Grenze so schlecht dass unternehmerischen jungen Leuten nichts übrig blieb als auszuwandern? Vorläufig lassen sich diese Fragen nicht beantworten.

Das von niederländischen Töpfern hergestellte Sortiment, das als ‚Frankfurter Töpfe‘ bezeichnet wurde, war eine Mischung von Nachahmungen von Importkeramik verschiedener Herkunft. Als Vorbilder benutzte man Kochtöpfe, Backformen und Schüsseln aus der Umgebung von Frankfurt, Kaffee- und Teegeschirr aus England, aber auch Kochtöpfe, Schüsseln und andere Produkte aus dem Rheinland, vom Niederrhein und aus Westfalen. Diese Nachahmungen waren Versuche der niederländischen Töpfer, den durch Importe bedrohten Markt für Luxus-Irdenware so weit wie möglich zu behalten. Die deutschen Einwanderer haben den Begriff ‚Frankfurter Töpfe‘ genutzt und die Popularität dieser Ware im Osten der Niederlande gefördert, wo traditionell deutsche Importirtenware auf dem Markt eine starke Position hatte.

Das Aufleben des Töpfergewerbes ist in Doesburg und Deventer ganz unterschiedlich verlaufen. In Doesburg sind kleine Familienbetriebe entstanden, meistens von Deutschen gegründet, die in der Stadt und deren Umkreis ihre Kunden gefunden haben. Von technischem Fortschritt war kaum die Rede; der erste Gasmotor kam erst 1921. In Deventer war der Anfang nicht anders; auch dort spielten deutsche Fachleute eine wichtige Rolle. Anders als in Doesburg erschienen in Deventer nach einigen Jahrzehnten neue Unternehmer. Es kamen Dampfmaschinen, es wurden Rohre, Terrakotten und Baukeramik hergestellt, und zwar in erheblich gewachsenen Betrieben. Auch der keramische Sektor, wo am Ende des 19. Jahrhunderts mehr als 100 Personen arbeiteten, hat sich der industriellen Dynamik Deventers angeschlossen. Die deutschen Einwanderer spielten dann kaum noch eine Rolle. Nur zwischen 1873 und 1884 waren sie wieder unerlässlich, als man begann Steinzeugkrüge herzustellen. Die Töpfer holte man aus Stadtlohn. Anders als die ersten Zuwanderer sind diese Töpfer in ihre Heimat zurückgekehrt, als ihre Werkstatt geschlossen wurde.

- 1 Over Frankfurter potten: C.J.F.Slootmans - Tussen hete vuren deel I: Economisch-
sociale geschiedenis van het potmakersambacht te Bergen op Zoom 1400-1925,
Tilburg 1970, hst.VI e.v. en ook: P.Smeele - Die Regionalität der Frankfurter
Töpfe, in: Zur Regionalität der Keramik des Mittelalters und der Neuzeit, Bonn
1995, Denkmalpflege und Forschung in Westfalen, Band 32; p.157.
- 2 Resolutiën genomen bij de Algemene Vergadering des Oeconomischen Taks
van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, 1781 e.v.
- 3 Wolfgang Hackspiel - Der Scherbenkomplex von Haus Geline, Köln 1993,
p. 30; Margret Karras - Ochtruper Keramik in den Ahauser Bodenfunden, in:
Ochtruper Irdenware, Ochtrup 1998, p.192.
- 4 V.G.A.Bosch - De Arnheemsche plateelbakkerij van Johan van Kerckhoff, in:
Bijdragen en Mededelingen Gelre, III, 1900, p.210.
- 5 Resolutiën genomen bij de Algemene Vergadering des Oeconomischen Taks van
de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem; in de jaargangen
1804 en 1808 de rubriek 'Bekroonde personen'.
- 6 Zie voor eerdere publikaties over Gelderse pottenbakkers: Johanna Hollestelle -
Op zoek naar Achterhoekse pottenbakkers. De familie Andree, de Rabelinks en
de Wellings in Vorden, Doesburg en Isselburg in de 19e eeuw, in: Gelders Oud-
heidkundig Contactbericht no.58, sept.1973, en: J.W.van Petersen en W.
Zondervan - Oude ambachten en bedrijven achter Rijn en IJssel, Zutphen 1972.
- 7 ARA, Binnenlandse Zaken, 1795-1813, inv.663, 8 september 1809.
- 8 Nieuwe Zwolsche Courant 9-2-1821.
- 9 Catalogus van voortbrengselen van Overijsselsche Nijverheid en Kunst op de ten-
toonstelling gehouden te Zwolle, Julij en Augustus 1840, Zwolle 1840; Idem te
Deventer, Julij en Augustus 1842, Deventer 1842.
- 10 Adri van der Meulen en Paul Smeele - De IJssel, Doesburg 1841-1969. Portret van
een Gelderse pottenbakkerij, Doesburg, Stad en Ambt Doesborgh, 1999.
- 11 Rijksarchief Zwolle, Archief Gedeputeerde Staten, inv.4926, nr.1033.
- 12 Deventer Courant 4-10-1872.
- 13 Deventer Courant 31-7-1868.
- 14 Familieadvertenties Centraal Bureau voor de Genealogie onder de naam Hamer;
het is nog niet gelukt om vast te stellen uit welke krant dit bericht afkomstig is.
- 15 Voor 1842 zie noot 9; Overzicht der Tentoonstelling van Voortbrengselen van
Overijsselsche Nijverheid en Kunst te Kampen in 1846, Zwolle 1846.
- 16 Deventer Courant 18-10 en 1-11-1850.
- 17 Gemeenteverslag Wageningen over 1851.
- 18 Deventer Courant 20-6 en 18-7-1884.
- 19 Wilhelm Elling - Steinzeug aus Vreden und Stadtlohn, Vreden 1994, p.44, 45.
- 20 Deventer Courant 29-10-1875 en 21-2-1879.

Verandwoording van de afbeeldingen:

Adri van der Meulen en Paul Smeele